

9. Есиков С.А. *Крестьянское землевладение и землепользование в Тамбовской губернии в пореформенное время (1861-1905 гг.). Историко-правовое исследование.* С.Петербург: "Нестор", 2007.
10. Кондрашин В.В. *Крестьянское движение в Поволжье в 1918-1922 гг.* М.: Янус-К, 2001.

С.В. Корновенко

**БІЛОЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ
УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ**

Питання історії Білого руху були і є предметом активного наукового вивчення за кордоном. Напрацювання закордонних авторів вивчалися радянськими дослідниками історії революції та громадянської війни. Як правило, все зводилося до "критики антимарксистської історіографії громадянської війни та іноземної інтервенції", котра не вписувалася в модель радянської ідеології, а, відповідно, виходила за настановчі межі, яких неухильно дотримувалися радянські науковці [1, 64-101]. Зі зміною суспільно-політичної ситуації, утворенням незалежних держав на пострадянському просторі, історики отримали можливість ознайомитися з раніше забороненою літературою. Результатом стала поява як дисертацій, так і монографій, автори котрих предметно вивчали зарубіжну історіографічну спадщину з історії Білого руху [2; 3].

Враховуючи те, що зарубіжна історіографія в цілому достатньо вивчена сучасними українськими та російськими істориками, а також особливості нашої теми, автор статті ставить за мету проаналізувати лише ті роботи білоемігрантських авторів, зміст котрих має хоча б часткове відношення до аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт вивчення зарубіжна історіографія Білого руху, предмет – білоемігрантська історіографічна спадщина аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в українському селі.

Білоемігрантська історіографія окресленої нами проблеми представлена в основному роботами двох жанрів: дослідницького і мемуарного. Останній, на наш погляд, є більше підстав зарахувати до опублікованих джерел. Тому за доцільне вважаємо проаналізувати саме дослідницькі роботи представників білої еміграції. Ми також під терміном "білоемігрантська історіографія" розуміємо праці як власне емігрантів, так і їхніх нащадків.

Перші дослідницькі праці представників білої еміграції з'явилися відразу по завершенню революції та громадянської війни – на початку 1920-х рр. Врангелівська аграрна реформа в контексті боротьби червоної півночі та білого півдня вивчена В. фон Дрейером [4]. Він, залучаючи власні та спогади інших учасників Білого руху, наводить цікаві відомості, котрі виявляють різні грані особистості П. Врангеля. Помітними у книзі є намагання її автора до об'єктивного висвітлення цієї постаті. Водночас складно не помітити, що для В. фон Дрейера П. Врангель – кумир, певною мірою ідеал політичного лідера [4, 91-96]. На цьому фоні дещо спрощено та схематично подано фігуру А. Денікіна, котрому

приписуються помилки за невдачі Добровольчої армії, доведення "благородної" місії Білого руху фактично до краю [4, 105-106].

Скрупульозно дослідник аналізує політичні та соціально-економічні погляди П. Врангеля, його бачення вирішення складної ситуації, в котрій опинився Білий рух після Новоросійської катастрофи. Не обходить він увагою і характеристики найближчого оточення генерала, зокрема О. Кривошеїна [4, 108-110]. Наприклад, В. фон Дрейер з'ясував погляди Правителя Півдня Росії на аграрне питання: "Я прагну (П. Врангель – автор) того, щоб вирішити пекучі питання буденності, не перевищуючи межі фактичних можливостей. ... Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі перейшло у приватну власність до тих, хто в неї вклав свою працю. Дрібному селянину-власнику належить майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік" [4, 106].

"Земельний закон, – пише В. фон Дрейер, – передбачав створення на селі міцного земельного порядку, щоб господар, котрий працює на землі, не страждав від зазіхань на його землю тепер і у майбутньому" [4, 110]. Разом із тим, автор так і не спромігся проаналізувати в комплексі сутність започаткованих П. Врангелем перетворень в аграрній сфері, він обмежився лише їхньою описовістю, однак, добросовісно це зробив. Цілком умотивованим є висновок, до якого дійшов дослідник у кінці роботи: "Незважаючи на високу енергійність Врангеля, державний розум Кривошеїна, вони не змогли відновити нормальних умов економічного життя Криму" [4, 115].

Крім того, в цій роботі є ряд моментів, котрі потребують уточнення. Наприклад, існує розбіжність у хронології, задекларованій автором у назві, та тій, про яку йдеться в тексті. У назві – "дворічна війна", у тексті – "кримська катастрофа кінця жовтня 1920 р. ... завершила весь цикл важкої трирічної громадянської війни" [4, 91]. Не можна вповні погодитися з думкою дослідника про те, що "колосальна працездатність Кривошеїна швидко дала реальні результати. Уже 25 травня було оприлюднене урядове повідомлення з аграрного питання" [4, 110]. Тим самим автор натякає на безпосередню участь О. Кривошеїна в розробленні аграрного законодавства. Насправді у цей час Олександра Васильовича в Криму не було, а приїхав він уже тоді, коли П. Врангель затвердив проект аграрної реформи, до котрого схвально поставився майбутній прем'єр Уряду Півдня Росії. В якості рекомендації, він висловив побажання, щоб проект було оголошено як "Наказ про землю". "Всі основні принципи реформи належать Врангелю особисто...", – відзначав згодом у монографії про батька К. Кривошеїна [5, 241].

Наукової значимості не втратила і робота Г. Немировича-Данченка, незважаючи на те, що вийшла друком у 1922 р. [6]. Серед її однозначних переваг – намагання автора об'єктивно оцінити історію Білого руху. Зокрема, автор полемізує з представниками білої еміграції, котрі самі не брали участі в громадянській війні, однак від імені всіх росіян критикують лідерів Білого руху за помилки, котрих вони припустилися. Він також не є прихильником навішування політичних жупелів як А. Денікіну, так і П. Врангелю. Г. Немирович-Данченко закликав

білоемігрантські кола зважено підійти до аналізу причин поразки Білого руху. Наприклад, не гіперболізувати політичний момент, а брати до уваги й інші чинники, скажімо, військові. "Варто нарешті визнати, – занотовує дослідник, – що справа генерала Денікіна та адмірала Колчака загинула більшою мірою від військово-стратегічних причин, наприклад відсутності кінноти під Орлом, розладу транспорту, віддаленості фронту в зимовий період від бази, тифу та ін., ніж від будь-яких інших фатальних політичних помилок" [6, 7]. Водночас він звертає увагу і на психологічний фактор: червоним в роки громадянської війни можна було застосовувати будь-які заходи заради перемоги, білим – ні, бо вони герої як у власних, так і в очах суспільства [6, 6-7].

Цілком виправданим є відхід дослідника від усталеного трактування врангелівських заходів як "лівої політики правими руками". Він пише: "... незначна територія Кримського півострова, його ізольованість від решти світу, бідність крупними політичними центрами й надзвичайна обмеженість можливостей, котрі мав Уряд Півдня Росії, виключали навіть саму думку про політичне забарвлення його діяльності" [6, 5-6].

Як і В. фон Дрейер, Г. Немирович-Данченко достатньо місця у дослідженні відвів поглядам П. Врангеля на вирішення суспільно-політичних, соціально-економічних питань, аналізу найближчого оточення Правителя Півдня Росії. Відмінним у цій роботі є те, що її автор, розкриваючи сутність аграрних перетворень П. Врангеля, вдався й до ретроспективи – з'ясування витоків аграрної проблеми, а також до теоретичних міркувань щодо того, чим насправді є аграрна реформа. На його переконання, трагедія Росії полягала в тому, що землеоблаштування влада не розпочала одночасно з ліквідацією кріпацтва, а революція й набула таких анархічно-жорстоких рис, тому що селянство жило "земельним укладом часів царя Берендея". Вина інтелігенції у тому, що вона селян "натравила на поміщиків" замість того, щоб докласти зусиль для покращення справ на селі [6, 44-45].

Дослідник високо оцінив "Наказ про землю", вважаючи, він "земельне питання ставив в усій його широті". Водночас він твердить, що селянство поставилося до нього рівнодушно, "а головне – йому не повірило" [6, 46]. Хотілося б, щоб на користь цієї тези у роботі були наведені й певні аргументи, однак вони відсутні.

Не заперечуючи позитивних моментів, присутніх у праці Г. Немировича-Данченка, відзначимо й наявність спірних або дискусійних. Не виправданим є судження автора, в якому він С. Вітте змальовує як захисника общини [6, 45]. Відомо, що у 1902 р. з ініціативи тодішнього прем'єр-міністра Російської імперії С. Вітте було сформовано Особливу нараду з питань сільського господарства і промисловості, яка вперше на початку ХХ ст. на державному рівні розпочала аналіз соціально-економічного становища на селі, зокрема у сфері землекористування, та вироблення основ інтенсифікації галузі, у тому числі за рахунок вивільнення общинної земельної власності у приватну (т.зв. відрубно-хуторську – автор). Участь у її роботі брав і П. Столипін, якому згодом довелося втілювати на практиці виробленні Особливою нарадою принципи аграрної реформи. За це на нього

у свій час дуже ображався С. Вітте, звинувачуючи навіть П. Столипіна у плагіаті.

Не повні запропоноване Г. Немировичем-Данченком трактування результативності "Декрету про землю" відображає реальний стан справ. Він наголошує на тому, що цей документ призвів до кардинальної зміни свідомості у селян і що більше, ніж дали селянам більшовики, жоден з урядів дати не міг [6, 109]. Цієї ж хибної, як на нас, думки дотримувалося й найближче оточення А. Денікіна. За підрахунками Р. Пайпса, в результаті прискореного та посиленого "Декретом" чорного переділу землі селянство в середньому отримало не більше 0,4 дес. на їдця – у той час як розраховували на 5 – 15 дес. [7, 405]. Отже, селяни продовжували очікувати "грунтового слова" з боку міцної влади з аграрного питання.

По тексту зустрічаються певні неузгодженості. Наприклад, на одній сторінці можна прочитати два протилежні судження з приводу одного й того ж. На початку 46 с. автор пише, що аграрна реформа П. Врангеля через обмеженість території не заслуговує на згадку, а двома абзацами нижче – наскільки це прогресивний крок [6, 46].

Науковий інтерес представляє дослідження М. Маргулієса [8], котре хронологічно охоплює і денікінський, і врангелівський періоди історії Білого руху в Україні, тим, що у ньому наведено матеріал, що дозволяє, у сукупності з іншими фактами, вибудувати реальну картину, що мала місце на селі у 1919 – 1920 рр., об'єктивно розкрити ставлення як лідерів Білого руху, так і їхнього оточення до проведення аграрних перетворень. Цікавими, наприклад, є дані про те, що проведенню аграрної реформи за А. Денікіна перешкоджали "праві елементи в офіцерстві та оточенні" генерала. Представлені свідчення селян про їхнє ставлення до врангелівських намірів реорганізувати село доповнюють сучасні уявлення з цієї проблеми [8, 168, 243].

Робота значно виграла б, коли б М. Маргулієс був менш упередженим у своєму ставленні як до А. Денікіна, так і до П. Врангеля. Автор, на жаль, як і інші його колеги, звеличує Петра Миколайовича за рахунок заниженої характеристики Антона Івановича [8, 110, 224].

Лаконічно, а водночас точно і влучно одну з причин невдач Добровольчої армії сформулював Л. Половців [9]. "Армія досягла колосальних успіхів. ... Здавалося, армію очікує величне майбутнє, однак у внутрішньому її житті відбувся кардинальний злам. Було призначено цивільний уряд і армія з добровольців перетворилася в урядовців, – за набором, за примусом. Талановитий вождь генерал Денікін утопився в невідомій йому пучині цивільних справ", – писав він [9, 218].

Прірва між добровольцями та населенням – фактор поразки Білого руху на думку Д. Пасманіка. Розчарований боротьбою він звинувачує "темних селян" у тому, що вони не зуміли зрозуміти "світлих ідей", запропонованих їм білогвардійськими лідерами [10, 134-135]. Світогляд представників влади (білогвардійської – автор), на його переконання, котрий ніяк не міг збагнути революційної реальності, призвів до катастрофи Білий рух. Біла влада, – пише дослідник, – забула, що вона бореться з партією, котра сама не

ракується із загально визнаними нормами, а тому прогнала. У таких та подібних висловлюваннях автора, безумовно, є смисл та логіка, котрі відображають як суб'єктивний, так і об'єктивний вимір проблеми. Його позиція близька й до думок лідерів українського національно-демократичного руху, котрі в еміграції занотовували, що багато в чому Українська революція зазнала поразки через "темність, несвідомість" селян, котрі не бачили нічого іншого, крім землі, т.зв. "земельний сепаратизм".

Аграрної тематики у своїй роботі не обійшов Б. Штейфон, зокрема динаміки відносин селянства та Добровольчої армії [11]. Інтерес у роботі представляють моменти, присвячені внутрішньому життю революційного українського села. Наприклад, автор, виходячи із власних спостережень, спогадів знайомих, характеризує представників білої влади на місцях. Подана ним інформація різко контрастує з тією, що міститься у роботах радянських істориків та спогадах радянських партизан і підпільників, вона дозволяє зрозуміти т.зв. зворотний бік медалі, а, відповідно, мати цілісне бачення питання. "На селі, – відзначав дослідник, – з'являлися колишні старости, завжди це були розумні, хазяйновиті мужики, із властивими для них мужицькими хитрощами, однак із розвиненим державним інстинктом" [11, 66].

До однозначних переваг роботи належить спроба Б. Штейфона розкрити відносини між добровольцями та селянством, фактори, котрі їх обумовлювали. Так, він наводить дані про настрої селян, доводячи, що "село очікувало на владу ... тверду та справедливу. В ув'язненні населення ми повинні були бути саме такою владою". Тим самим він стверджує, що у селянства України був високий ступінь сподівань на нову владу. З політології відомо, що чим вищий ступінь сподівань, тим вищий і ступінь розчарування. Так воно і сталося. З цього приводу Б. Штейфон писав: "Насправді ... влади не було. Якщо вона й існувала, то, як правило, вздовж залізниці. Позбавлене мануфактури, цукру, гасу та всього того, що могла дати лише сильна влада, село охолело до Добровольчої армії, однаково відвернулося і від білих, і від червоних" [11, 66-67].

Заслужують на увагу й сюжети стосовно реквізицій. Б. Штейфон наводить приклад із досвіду Белозерського полку, в якому він служив у роки революції. На відміну від командирів козацьких полків та загонів гірських народів, він суворо боровся з намаганнями молодших офіцерів, солдат здійснювати самопостачання, а фактично грабунок місцевих жителів. Вдячні селяни околиць Чернігова за те, що влада їх не ображає, надіслали "подарунок" – валку возів із так необхідним продовольством [11, 124-125]. Подібні матеріали містяться й в архівосховищах ЦДАГОУ, що дозволяє говорити про об'єктивність суджень цього автора, невигаданість наведених ним прикладів.

Моральний стан Добровольчої армії під час відступу, характеристика П. Врангеля, його оточення та аграрного законодавства – питання, висвітлені П. Долгоруковим [12]. Автор пояснює, що війна як саме по собі аморальне явище позначається й на психології тих, хто бере у

ній безпосередню участь: "Складно, практично не можливо облагородити війну ... найскладніше облагородити громадянсько-партизанську – найгіршу з воєн. Поруч із героїстичною деградація..." [12, 152-153]. Тим самим він пропонує новий підхід у розумінні багатьох явищ громадянської війни, пов'язаних із поведінкою учасників громадянської війни, не властивою людям мирного часу. Він не заперечує, що і білі, і червоні чинили терор. Однак він намагається розрізнити ці два види терору, виявивши особливості їхньої природи: "У Добровольчої армії не було терору як системи, це зло переслідувалося вищим командуванням, тоді як у більшовиків ... терор перетворювався у систему, на якій ґрунтувалася більшовицька влада..." [12, 144, 151-153].

Позитивно, що П. Долгоруков, на відміну від своїх колег, порівнюючи постаті А. Денікіна, П. Врангеля, робить це коректно, виокремлюючи ті чи інші грані їхньої особистості: він уникає возвеличення одного за рахунок применшення іншого. Подібно він поводить під час аналізу особового складу Уряду Півдня Росії [12, 175-178].

Цінним у роботі є міркування автора не лише з приводу змісту "Наказу про землю", в цілому щодо реформи, а й об'єктивне відтворення "із середини", такої важливої складової при її реалізації, як організація та проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Наведені щодо цього факти дозволяють твердити, що більшість селян на контрольованих Російською армією територіях була обізнана з основними положеннями запланованих П. Врангелем нововведень на селі [12, 181-184]. Принаймні, одне із завдань реформи – ідеологічне – було вирішене.

Соціально-економічні, суспільно-політичні аспекти аграрної політики білогвардійських урядів у контексті вивчення Білого руху на Півдні Росії розкрив В. Мата сов [13]. Безпосередньо автор зупинився на аналізі стану тилу. На його переконання дезорганізований тил як для білих, так і для червоних був чинником як їхніх перемог, так і поразок. Це ж стосується й аграрного питання. Зволікання з його вирішенням до скликання Установчих Зборів підірвало в очах селянства престиж білогвардійської влади [13, 127-129].

Він по-новому трактує причини такого явища, як дезертирство. Селяни боялися репресій з боку органів радянської влади, – пише дослідник, – а тому масово залишали лави Добровольчої армії [13, 128].

На думку В. Матасова, саме про селянський зміст аграрної реформи П. Врангеля, рішучість та високі темпи у її проведенні – фактори, що обумовили відсутність селянського руху опору в тилу Російської армії [13, 141].

Відзначаючи сильні сторони дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися й на дискусійних, на наш погляд, позиціях. Так, складно погодитися з думкою автора, що в Україні у роки "російського лихоліття виокремилися три сили: загальноросійські білі, загальноросійські червоні та марксистсько-самостійницькі" [13, 120]. По-перше, дослідник ігнорує Українську революцію як самостійний комплекс подій, відмінний від російських. По-друге, Україна для нього – лише

Наддніпрянина. По-третє, висловлена ним схема поділу недосконала, оскільки не враховує західноукраїнських революційних подій, становлення державності на Західній Україні, не зрозуміло, до якої з трьох сил зараховувати Гетьманат.

В окремих місцях дослідження В. Матасов удається до публіцистичності, політичного таврування опонентів, що зменшує наукову вартісність роботи [13, 128].

Постать О. Кривошеїна на тлі епохи представлена у роботі К. Кривошеїна [5]. Серед широкого кола питань, відображених у цій монографії, в контексті нашої проблеми інтерес представляють розділи, в котрих відображено діяльність О. Кривошеїна у врангелівський період історії Білого руху, зокрема під час вироблення та реалізації аграрної реформи. Текст насичений цікавими нюансами, котрих немає в архівних та опублікованих джерелах, фактами, що серйозно доповнюють знання з врангелівської аграрної реформи. Небезпідставними є твердження автора з приводу того, що "проведення реформи було найцікавішою спробою якщо не вирішити, то вирішувати земельне питання після революції, враховуючи як інтереси поміщиків, так і селянства, однак насамперед селянства" [5, 241].

У роботі представлено ґрунтовний порівняльний аналіз врангелівської та столипінської аграрної реформ. К. Кривошеїн виявив як спільні, так і відмінні риси в обох проектах, підкресливши, що перший був прогресивнішим, оскільки передбачав наділення землею безземельних селян, скасовував общинний лад. Ключовим словом у розумінні сутності врангелівської аграрної реформи, на думку автора, є "господар". Тобто, вона була орієнтованою на одноосібних власників та тих селян, що прагнули ними стати [5, 242, 245].

По за увагою дослідника не опинилися й питання ставлення до реформи селян, її результативність. Однозначне схвалення, на думку автора, реформа отримала в орендаторів, котрі отримали землю в приватну власність. Розміри селянського землеволодіння в повітах, в яких здійснили перерозподіл землі, коливалися від 30 до 100 дес., а в окремих випадках становили 150 дес. [5, 246].

Разом із тим, К. Кривошеїн не розкрив всього комплексу заходів Уряду Півдня Росії, спрямованого на інтенсифікацію сільського господарства. Так, нез'ясованими залишилися питання товарообміну на селі, розрахунків селян за землю, надходження до державних запасів зернових тощо.

Отже, білоемігрантська історіографія – самостійний напрямок у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Її методологічні підходи у висвітленні проблеми обумовлювалися тим, що більшість авторів – безпосередні учасники подій, про котрі вони писали. Тому можемо спостерігати у цих роботах риси, характерні більше мемуарам: описовість, суб'єктивність тощо. Водночас наукова новизна та застосування аналітики, обґрунтування висновків дозволяють твердити, що це наукові праці.

Здебільшого представники білоемігрантської історіографії аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля висвітлювали побіжно, в контексті суспільно-політичних або військових подій. Спеціальні праці, присвячені цій проблематиці поки що відсутні. Цінність існуючих робіт полягає насамперед у тому, що вони події представляють з позиції білих, що дозволяє, з урахуванням досягнень радянської, сучасних української та російської, американо-європейської історіографії, мати цілісну картину стану наукового вивчення проблеми, що нас цікавить.

Якщо роботи радянських істориків позначені "єдиноможливим тлумаченням подій, зумовленим єдиноправильними ідеологічними настановами партії", то білоемігрантських – належністю автора до тієї чи іншої політичної течії, що входила до складу Білого руху за революції та громадянської війни. Тому це вимагає від дослідника білоемігрантської науково-історичної спадщини критичного підходу, перевірки фактів і явищ.

У ґрунтовніших роботах превалує академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення. Підтвердженням може слугувати хоча б те, що багато моментів, присутніх у працях білоемігрантських авторів, можна зустріти у наукових виданнях американо-європейської та сучасної російської історіографії. Все це зайвий раз доводить, що знайомство з цим напрямком у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля дозволить чіткіше окреслити перспективи дослідження цієї складної та багатогранної теми.

1. Соколов В.И., Рыкалов В.С. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / Критика буржуазной историографии советского общества. – М.: Политиздат, 1972.
2. Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине. – Х., 1998.
3. Ушаков А.И. Антибольшевистское движение в годы гражданской войны в России. Отечественная историография: Дисс.... д. и. н. – М., 2004.
4. Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918 – 1920 гг. – Берлин, 1921.
5. Кривошеин К.А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. – М.: Московский рабочий, 1993.
6. Немирович-Данченко Г.В. В Крыму при Врангеле. – Берлин, 1922.
7. Пайте Р. Русская революция: В 2-х ч. – ч. 2. – М.: РОССПЭН, 1994.
8. Маргулис М.С. Год интервенции. – Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. – кн. 3. – сентябрь 1919 – декабрь 1920.
9. Половцов Т.В. Рыцари Тернового Венца. – Прага: Б/г.
10. Пасманик Д.С. Революционные годы в Крыму. – Париж, 1926.
11. Штейфон Б. Кризис добровольчества. – Белград, 1928.
12. Долгоруков П.Д. Великая разруха. – Мадрид, 1964.
13. Матасов В. Белое движение на Юге России. – Montreal, 1990.